

Tarih ve İdeoloji

Mustafa Öztürk*

Giriş

Tarih, insanlığın var olduğu andan itibaren bugüne kadar geçirmiş olduğu bir süreçtir, insanlığın genel hikâyesidir. İnsanlığın bugüne kadar hayatta kalmaya ve tabiatla mücadelede dair yaptığı her türlü faaliyet (avcılık-toplayıcılıktan yerleşik ve ziraî hayata geçiş, tekerlek ve ateşin bulunması, resimden yazıya geçiş, mağara evlerden bugünkü mimariye, baltadan bugünkü her çeşit ateşli silaha, ulaşım ve haberleşmeye, takastan bugünkü muazzam ekonomik faaliyetlere, bu arada meydana getirdiği hukuk, kültür, sanat, devlet ve yönetim şekilleri...) tarihin konusudur. Bu haliyle tarih bir *kül/bütündür*. Öyleyse insanlığın genel bir tarihi olduğundan bir tek tarih yoktur, birden fazla tarih vardır. Her kavmin her milletin tarihi vardır ve o tarih o kavim için önemlidir. Her milletin farklı tarihlerinin olması, tarih yazıcılığında da öncelikleri beraberinde getirmiştir. Her milletin tarihçisi elbette öncelikli olarak kendi tarihini merak eder ve yazar. Bu vazgeçilmez hakikat, esas konumuz olan tarih-ideoloji ilişkisinin temelini oluşturacaktır.

Bütün bilimlerin hedefi insandır, insanın daha iyi hayat şartlarına kavuşmasının sağlanmasıdır fakat kaynakları farklıdır. Tabii bilimlerin kaynağı tabiattır. Tabiatın kuralları kesindir, matematikseldir. Ama beşerî bilimlerin bu arada tarihin kaynağı insandır. İnsan ise doğumdan ölüme kadar sürekli bir değişim halindedir. Milyonlarca insandan meydana gelen toplumlar da sürekli değişim halindedir.

Onun için tarih durağan değildir, sürekli bir akış ve değişim halindedir. Bu yüzden tarihte aynı olaylar ve sonuçlar yoktur, benzer olaylar ve sonuçlar vardır. İşte tarihçiye düşen önemli görev, bu tabii akışın ve değişimin temel unsurlarını bulmak, ona göre geleceğe yönelik nispi tespitler yapmaktır.

* Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, mustafa.ozturk@idu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6808-8788
DOI: 10.37879/9789751749987.2022.12

1. Tarihin Vasıfları

Tarihî oluşumun insan-tabiat-coğrafya ile yakın ilişkisi vardır. Coğrafya her yerde aynı özellikte değildir ama insanların ihtiyaçları aynıdır ve sürekli. Coğrafi farklılıklar veya yetersizlikler, ilk mübadeleyi, ilk göçleri, ilk savaşları doğurmuştur. Bu farklılıklar insanoğlunun tabiatla mücadelesinin ve bu hususta geldiği seviyenin de esasını teşkil eder. Avcılık-toplayıcılık döneminden ziraî hayata geçiş, üretim araç ve tekniklerindeki muazzam gelişmeler, hep coğrafi farklılıkların neticesinde insanlığın ulaştığı medeni başarıdır. Bu husustaki bütün gelişmeler *iktisat* denen alanı oluşturmaktadır. İşte tarihi oluşturan en önemli sebep iktisattır. Gerçekte tarihe yön veren bütün gelişmelerin temelinde iktisadî şartlar, hedefler veya endişeler bulunmaktadır. Devletler de halklarının ihtiyaçlarının sürekli olarak temini için sürekli bir mücadele halinde olmuşlardır. Öyleyse her toplum, zaman ve şartlara göre, siyasî ve iktisadî varlığını devam ettirmek için mutlaka kendi ideolojisini geliştirmek zorundadır. Tarihin ideolojiye dayandırılmasının sebebi budur.

Uzun tarihî süreci birlikte yaşayan kavimler ortak bir hayat tarzı oluştururlar. Aynı coğrafyada yaşamış, aynı düşmana karşı birlikte savaşmış, aynı acı ve sevinçleri birlikte tatmış kavimler ortak bir hayat tarzına ve ortak şuura ererler. Tarih ortak şuurun, ortak hafızanın, ortak menfaatler ve geleceğin temelidir. Bu şuur kader birliği yapmış milletlerin en kuvvetli bağıdır. Bu yönüyle tarih *millîdir*. Her milletin tarihi kendisi için ortak şuur kaynağıdır, millîdir. Bütün milliyetçilik cereyanları mutlaka tarihe dayanır. O halde her millet için başkası ötekidir. Görüldüğü gibi, tarih millî birlik ve şuurun temeli olurken aynı zamanda ötekinin de kaynağıdır. Fert ölçeğindeki *ben* ve *öteki*, toplumsallaşınca *biz* ve ötekiler haline gelmekte, bu da milletler arası mücadele demektir. Hatta aynı dinin farklı mezhep mensuplarından, farklı tarikatlarından biri diğerini öteki görebilmektedir. Aynı ülkenin vatandaşları farklı siyasî parti ve ideolojilere bağlı olmakla biri diğerini öteki olarak kabul etmektedir. Çünkü herkes için mensup olunan tarih, kültür, ırk, dil, din, mezhep, tarikat, siyasî parti, dernek ve ideoloji daima *en iyi, en güzel, en doğru, en faziletli, en büyük ve en idealdir*. Bu unsurlar aynı zamanda insanların *kimliği* ile özdeşleşmektedir. Fert ve cemiyetler kendilerini bu unsurlarla ifade etmektedirler, varlık sebepleri bu unsurlardır. Bundan dolayı, fert veya cemiyetlerin ötekini kabul edışı, aynı zamanda kendisinin varlık sebebinin ortadan kalkmasına sebep olacaktır. Veya kendisinin varlığı, ötekinin varlığı ile anlam kazanmaktadır. Yani her şey zıddı ile kaimdir. Belki de tarihin ve tarihçinin en büyük problemi budur.

Tarihte kişinin şuurunda başlayan *ben* ve öteki kavramı, toplumsal boyutta *biz* ve ötekiler haline dönüşür. Klasik çağlarda din ve yakın çağlarda da milliyet-milliyetçilik motifleri ile beslenen *ben* ve öteki kavramı ve duygusu, daima ötekini aşağılama, alay etme, küçük görme eğilimindedir ve bu da giderek ötekini *düşman* görmeye sebep olmaktadır. Çünkü öteki kötüdür, aşağılıktır, geridir, cahildir, medeniyetten yoksundur. O halde sömürülmeye, istismar edilmeye, aşağılanmaya, hatta öldürülmeye lâyıktır. Kendi medeniyet dairesinin dışında olduğu için geri kabul edilen ötekinin *medenileştirilmesi* şarttır. Aksi halde medeniyetten yoksun olan öteki, kendisinin kurulu düzenini tehdit edebilir. Bu bakımdan kendisini, dünyanın ve bütün doğruların merkezinde en yüksek medeniyetin temsilcisi olarak gören Batı için kendisinin dışındaki bütün kültürler ötekidir, dolayısıyla medeniyetten yoksundur. O halde onları *medenileştirmek* gerekmektedir. İşte 15. yüzyılın sonlarında başlayan ve yıllarca da bize Coğrafi Keşifler olarak okutulan, öğretilen ama gerçekte *ilk sömürgecilik hareketlerinden* günümüze kadar devam eden Batı emperyalizminin mantığı budur. Bütün sömürgecilik tarihi bu süreçte ve bu esaslar üzerinde gelişmiştir. Bu süreç devam etmektedir. Öteki, çoğunlukla korkulan, dışlanan ve düşman görülen bir unsur olmasına karşılık, bazen de imrenilen, örnek alınan bir mevkide görülebilir. Türklerle Avrupalıların tarihî süreçte birbirlerini algılamada bu çelişkili olgu açıkça görülür.

Tarih, milliyetçiliğin, millî birliğin en önemli kaynaklarından birisi olduğu gibi, tarihin farklı yorumlanması, tarih ekseninde farklılaşma, millî bünyeyi sarsabilecek ve birliği ortadan kaldırabilecek bir vasıta haline gelebilir. Tarihin farklı yorumlanması, ideolojik temellere dayandırılması, ortak tarih şuurunu ortadan kaldırdığı için, birlik vasıtası olmaktan çok, ayrılık vasıtası haline gelir. Buna *tarihin parçalanması* diyoruz. Tarihin parçalanmasından kastımız, aynı milletin alt gruplarına farklı tarih ve kavmiyet şuurunun verilmesidir. Bunun en çarpıcı örneğini gerek Çarlık Rusyası gerekse Sovyetler Dönemlerinde Türkistan'daki Türk kavimlerine verilen ve kimliklerinin esası olarak sunulan kavmiyet şuurudur. Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek, Azerbaycan Türkü, hepsi Türk milletinin birer şubesi, dilleri de Türkçenin birer lehçesi olan bu Türk kavimlerinin her birisine kavmiyet şuru etrafında birer kimlik verilmiştir. Böylece bu ulusların her birisi kendisini Türk değil, kavminin adıyla farklı bir millet olarak görmektedir. Her Türk devleti, kavmî şuru etrafında dar bir tarih anlayışına sahip olmuş, biri ötekini yabancı görmeye başlamıştır. Bunun neticesi olarak gerek Türkiye ve gerekse Türk Cumhuriyetleri, beklenenin tersine iktisadi, siyasi ve kültürel ilişkiler kurmakta zorlanmaktadırlar.

Öyle sanıyoruz ki, bugün Türk tarihçilerinin en başta halletmesi gereken ve hayati önemi haiz olan husus budur. Arap ülkelerinde de aynı vakıayı görmek mümkündür. Irk ve dil bakımından hepsi aynı olan Araplar, suni sınırlarla çizilen bölgelerde ayrı millet şuuruyla beslendiler, ayrı kavmiyet şuuruları edindiler.

Tarih, dâhilî ve haricî siyasetin belirlenmesinde bütün milletlerin en önemli müracaat kaynağıdır. Her millet varlıksebebini tarihin derinliklerinde arar, mevcut konumunu ve siyasetini tarihe dayandırır, karşılaştığı herhangi bir meselenin çözümünü tarihte bulmaya ve onunla meşrulaştırmaya çalışır. Ancak burada müşahede edilen ilginç bir husus vardır. Toplumlar, buhran dönemlerinde daima tarihlerindeki parlak dönemleri, güçlü ve başarılı kişileri, zamanında iyi işleyen müesseseleri hatırlar, örnek alırlar. Bu noktada tarihin *idealize* edilmesi eğilimi görülmektedir. Her millet kendi tarihini her yönüyle, kahramanlıkları, zaferleri, üstün ve iyi işleyen müesseseleri ile ideal tarih olarak görür ve benimser. Tarihi idealize etmek, millî duyguları okşayan romantik bir tarzdır, yeni nesillere tarih şuur vermek, tarihi sevdirmek amacıyla bir yere kadar normal karşılanabilir ancak bu anlayış sürekli ve kalıcı hale gelirse, tarih anlayışında durağanlık başlar, tarihi tenkit müessesesi kapanır, tarihten ders alınmasının önü kesilmiş olur.

Tarihin millî olmasından dolayı, tarih yazıcılığı da genellikle millî karakterlidir. Her ülkenin tarihçisi büyük oranda kendi ulusunun tarihi ile ilgilenir. Dünyanın diğer bölgelerinde oluşan tarih diğer milletleri fazlasıyla ilgilendirmemektedir. Mesela bizim için çok önemli olan Türk tarihinin bir kesiti, Afrikalı veya Brezilyalı bir tarihçi için o kadar önemli değildir. Keza Vietnam tarihi de bizi o kadar ilgilendirmeyebilir. Ancak birbirleriyle komşu olan, şu ya da bu şekilde birbirleriyle mücadele eden, etkilenen milletler, birbirlerinin tarihleriyle ilgilenirler, bundan da öteye ilgilenmek zorundadırlar. Tarih, ulusların ortak şuurunun kaynağı ve millî kimliğin belirlenmesinde çok güçlü bir unsur olmasından dolayı, iç ve dış politikada bir araç olarak kullanılmıştır ki, buna *tarihin siyasallaştırılması* diyoruz. Gerçekten tarih, her devletin kuruluşunun kültürel ve *ideolojik* esasını teşkil eder.

Her ulus kendi halkına ortak tarih şuurunu vermekle, ulusunun millî ve kültürel temellerini oluşturur. Aksi halde içinde farklı etnik ve dinî menşeden gelen unsurları devlet ile bütünleştirmesi zordur. O halde millî/ulus devletlerin oluşmasında ve varlıklarını sürdürmesinde tarih şuurunun önemi büyüktür ve asla ihmal edilmemesi gereken bir husustur. Halkların, millî/ulus devletlerini kurarlarken tarihe başvurmaları, kültürel ve ideolojik

temellerini tarihten almaları gayet normaldir, bu husus tabii ve sosyolojik bir vakıadır. Ancak burada gözden uzak tutulmaması gereken bir husus vardır ki, o da her hâlükârda tarihin doğru algılanması, gelecek nesillere tarih usulüne uygun bir tarih anlayışı ile tarih şuurunun verilmesidir. Tarih usulüne uyulmadan yapılan tarihçilik, gelecekte o ulusta tamiri imkânsız ayrılıklara yol açabilir, bu da giderek milli bünyeyi zaafa uğratabilir. Bunun için her şeyden önce tarihin doğru tahlil edilmesi şarttır. Aksi halde tarih, milli birliğin esas olma özelliğini büyük ölçüde kaybeder, tarihin yanlış okunmasından dolayı, bir devlet içinde yaşayan halklar kendi tarihlerini (çoğu zaman yalan yanlış) inşa ederler. Bugün yanlış veya eksik tarih telakkisinden dolayı tarihçiliğimizde olumsuzluklar yaşanmaktadır.

Tarihin siyasallaştırılmasının ikinci boyutu uluslararası alandır. Ulusal kimliğin oluşturulmasında tarih usulüne uyulmadan yapılan hatalar nasıl iç bünyeyi tehdit edebilecek hale geliyorsa, uluslararası alanda tarihin siyasallaştırılması da dünya barışını tehdit edebilir. Özellikle Fransız İhtilali'nden sonra Batılı devletler, milli menfaatlerini temin maksadıyla tarihî olayları siyasal amaçları uğruna bir *diplomasi aracı* olarak kullanmaya başladılar. Buna *tarihin uluslararası alanda siyasallaştırılması* demek mümkündür. Siyasallaşan tarihte, tarihin siyasal gücü ön plana çıkmakta, bilimsellik ikinci planda kalmaktadır. Tarih, siyasallaştırıldığı zaman uluslararası barışı tehdit edebilecek bir unsur haline gelir. Nasıl din siyasallaştırıldığı zaman bir tehlike ve tehdit unsuru olabiliyorsa, tarih de siyasallaştırıldığı zaman bir tehdit ve tehlike unsuru olabilmektedir. Her devletin tarihinde başka devlet tarafından istismar edilebilecek, diplomasi aracı olarak kullanılacak tarihî olaylar vardır. Tarihin diplomasi aracı olarak istismar edilmesinin, insanlığı sonu gelmeyecek bir kısır döngüye götüreceği açıktır. Bugün dünyada yaşanan bölgesel anlaşmazlıkların temelinde tarihin siyasallaştırılması yatmaktadır. Balkan devletleri arasında bir türlü halledilemeyen meselelerin tarihî boyutu vardır ve her birisi bu tarihî emellerini ötekine karşı kullanmakta ve aynı zamanda da iç politikalarında kamuoyları nezdinde daima canlı tutmaktadırlar. Keza Orta Doğu ülkelerinin halledilemeyen meseleleri, gene tarihî temellere dayanmaktadır.

Bir veya birçok devletin, millî menfaatlerinin temini amacıyla, bir tarihî olayı, başka bir devlet üzerinde bir baskı aracı olarak kullandıkları görülmektedir. Buna en bariz ve güncel örnek olarak *Ermeni Meselesi* gösterilebilir. Ermeni Meselesi'nin tartışmalarına girmeyeceğiz, ancak tarihte olmuş bir olay, bugün ülkemiz üzerinde ideolojik bir baskı aracı olarak

kullanılmaktadır. Türkiye'nin AB ve ABD ile olan ilişkilerinde bu mesele önceliğini korumaktadır. Mesele, bilimsel ve tarihî bir mesele olmaktan çıkmış, siyasi ve ideolojik bir boyut kazanmıştır. Tarihte bu meseleye şöyle ya da böyle taraf olmamış, meselenin gerçeklerine vâkıf olmamış, tarafların haritadaki yerini bile bilmekten aciz pek çok ülke (Uruguay gibi), hiç ilgisi yokken parlamentolarında Türkiye aleyhine kararlar almaktadırlar. Bu da tarihin emperyalist amaçlarla nasıl siyasallaştırıldığı ve ideolojinin bir aracı haline getirildiğinin canlı ve tipik bir örneğidir.

2. Tarih-İdeoloji İlişkisi

Sözlükte ideoloji, *siyasal veya toplumsal bir öğretiyi oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü* olarak tarif edilir. Bu tarife göre, her siyasal veya toplumsal öğretinin, hükümetin, partinin, grubun mutlaka bir ideolojisi vardır ve bu ideolojinin temeli de tarihtir. Bütün siyasal ve toplumsal sistemlerin meşruiyet kaynağı da tarihtir. Çünkü her sistem kendi doğruları çerçevesinde bir düzen kurmak amacındadır. Her hükümet, parti ve siyasal düşünce, kendisini meşrulaştırmak için tarihi kendi zaviyesinden değerlendirir, tarihî olayları, ideolojisi çerçevesinde izah eder. Çünkü bütün devlet-hükümet ve siyasal sistemler, hatta dinler de tarihe dayanmak zorundadır. İşte tarihin yukarıda zikredilen özelliklerinden dolayı her devirde, her toplumda en fazla müdahale edilen alan tarih olmuştur. Bütün ideolojilerin kaynağı tarihtir ve her ideolojinin mutlaka bir tarih görüşü vardır. Onun için tarih ile ideoloji daima iç içe olmuş ve tarih ideolojilerin tasallutundan kurtulamamıştır.

Tarihte ve günümüzde bütün devletlerin, siyasal sistemlerin bir ideolojisi yani sistemlerine yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, moral ve estetik düşüncesi vardır. Her devlet, kuruluşunun temellerini en eskiye, tarihin derinliklerine ve aynı zamanda geçmişteki en yüksek medeniyete bağlamak eğilimindedir. Mesela; bütün Osmanlı kronikleri, Osmanlı Devleti'nin kurucu hanedanının soyunu Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e, oradan da Oğuz Han'a dayandırır. Türeyiş Destanı'nda Türklerin soyu ilahi kudrete dayandırılır. Firdevsî'nin Şehnamesinde, Pers hükümdarlarının soylarının da en eski ve güçlü hükümdarlara dayandırıldığı görülmektedir. Romalı tarihçiler de Roma'yı kuran Romus ve Romulus kardeşlerin mucizevi bir şekilde bir dişi kurt tarafından büyütüldüklerini yazarlar. Her kavmin destanlarında benzeri örnekler görülür. Keza Araplar da atalarını Nuh'un oğlu Sam'a dayandırır ve Kureyş kabilesi, neseplerini Hz. İbrahim'e kadar götürürler. Böylece kurdukları siyasal ve sosyo-ekonomik sistemlerini meşrulaştırmış oluyordular.

Çağdaş dönemde Arnold Toynbee de çizdiği bir ağaç motifi ile Britanya'nın dünya kültürlerindeki köklerini MÖ Babil, Mısır, Roma, Yunan'a, oradan İrlanda'ya oradan da Hıristiyanlık, Almanya, İskandinavya, İtalya, Rönesans, Reform, Amerika, hatta köle ticareti ve nihayet Sanayi İnkılabı'na dayandırmaktadır. İngiliz tarih ve medeniyetinin köklerinin bu kadar derin ve geniş bir zemine dayandırılması, tarihî gelişmelere uygundur ve aynı zamanda sebepsiz de değildir. Toynbee, İngiliz tarihinin köklerini dünyanın en büyük medeniyet merkezlerine dayandırmakla, kendi tarihlerinin derinliğini ve medeniliğini göstermeye çalışmıştır.

Her siyasi sistem kendi ideolojisini yaratır, hukuk, iktisat, eğitim ve kültür politikalarını bu ideolojisine göre düzenler. En eski çağlardan beri bütün devletler, siyasi rejimlerini kutsamışlardır. Çünkü sanayi öncesi Klasik Çağlarda, bütün devletlerde tek kişinin hâkimiyeti vardı. Tek kişinin/monarkın ailesi saltanatı oluşturuyordu. Saltanatla devlet özdeşleşmişti ve bütün mülk saltanatın yani devletin kabul edilmişti. Öyleyse bu sistemin devamı için siyasi, iktisadi ve kültürel tedbirlerin alınması, müesseselerin kurulması lazımdı. Ancak bu şekilde saltanatın meşruluğu devam ettirilebilirdi. Bütün Eski Çağ devletleri, Mezopotamya, Mısır, Pers, Roma, Doğu Roma (Bizans), Türk, Çin, Hint hanedanlıkları, nihayet Müslüman devletler, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılar, kurulu düzenlerinin devamı için kendi ideolojilerini geliştirmişlerdir.

16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da gelişen sömürgeci-emperyalist siyaset ve ekonomik model de kendi sömürge ideolojini yaratmıştır. Kapitalist ekonomik model, serbest piyasa şartları ve aynı zamanda felsefi ve ekonomik değerlerini esas alır. Marksist-komünist ideoloji de bütün toplumsal değerlerini kendi ideolojisine göre şekillendirir. Her sistemin eğitim sistemi de mevcut ideolojinin yaygınlaşmasına ve meşrulaştırılmasına hizmet eder. Buna göre bütün müesseseler sahip olunan, benimsenen ideolojiye uygun hale getirilir.

Totaliter ve dikta rejimlerinin ideolojisi de kendi rejimini yüceltmek ve idealize etmek amacıyla tarihi kaynak gösterir. Monarşi, Meşrutiyet ve Cumhuriyet rejimleri de elbette kendi ideolojilerini esas alacaklardır. Bütün müesseselerini de ona göre tanzim edeceklerdir, bunda mecburiyet vardır. Hiçbir rejim kendi rejiminin dışında eski veya başka bir rejimi tanımaz. Her rejim, kendi rejimini ikame etmek için öteki rejimlerin eksiklik ve aksaklıklarını, toplumun ihtiyaçlarına cevap veremediğini ve nihayetinde ideal rejimin kendi rejimi olduğunu savunur, kendi rejimini korumak için de bütün siyasi ve sosyo-kültürel yapılanma tedbirlerini de alır.

3. Din-İdeoloji İlişkisi

Dinin inanç-kutsiyet vasfı bir yana bırakılırsa, bütün dinler de siyasal ve toplumsal bir öğreti, siyasi, hukuki ve bilimsel bir düzen kurmayı amaçlar. Dinlerin hedefi, ideal bir kul yetiştirmek, insanları dünyevi ve uhrevi huzura erdirmektir. Bunun için her dinin, iman, ibadet ve ahlak hususunda prensipleri vardır. Genel olarak bakıldığında, bütün dinler, iman, ibadet ve genel ahlak hususunda aynilik gösterir. Fakat tıpkı tarih gibi, dinler de birlik vasıtası olduğu gibi, ayrılık vasıtası da olabilir. Çünkü her din mensubu için kendi dini, en doğru ve en faziletli dindir, başka din mensupları ötekidir, dinî terimle söylenirse *kâfir* veya *zındıktır*. Bu haliyle yani vahiy, iman ve kutsiyet vasfı bir yana bırakılırsa, dinler de birer ideolojidir. Veya dinler, dönemin toplumları tarafından ideolojilerine kurban edilmiştir. Haçlı Seferleri ile başlayan uzun savaşların temelinde bu gerçek vardır. Tarihte din savaşları yoktur, dinle meşrulaştırılmış siyasi ve iktisadi sebeplerden dolayı yapılan savaşlar vardır. Tarihte en çok istismar edilen ve adına kan dökülen müessese din olmuştur. Çünkü tarih boyunca ideolojiye en fazla kurban edilen müessese din olmuştur.

Tarihte her devlet iç politikada din birliğini sağlama hususunda azami gayreti göstermiştir. Zira din birliği, aynı dine inanan insanlar arasında farklı telâkkilerle (mezhepler) sarsılabilir. Bu da devletin birlik ve varlığını tehdit edebilirdi. Onun için tarihte bütün siyasi teşekküller *tek din, tek devlet* esasına bağlı kalmışlardır. Ya bir tek din veya mezhebi devletin esas dini kabul edecek veya idaresi altındaki bütün dinlere aynı mesafede uzak olunacaktır. Ülkedeki din ve mezheplere uzak kalmak, merkezî otoriteyi sarsabilirdi. Bu ayrılıklar, merkez için daima bir potansiyel tehlike olmuştur. İşte bu noktada bir devletin farklı din veya mezhepten olan kendi halkına savaş açtığına şahit olmaktadır. Buna da din savaşları denmiştir. Gerçekte bu savaşlar din savaşı değil, dinle meşrulaştırılan savaşlardı. Hıristiyanlığın doğması ve Roma'da yayılması sürecinde uğradığı takibat ve Hıristiyanların maruz kaldıkları zulmün altında, Roma'da din birliğinin, dolayısıyla mevcut kurulu düzenin sarsılacağı endişesi yatmaktadır. İslam'ın doğuşu sürecinde de aynı endişeler yaşanmış ve ilk Müslümanlara malum olan zulümler yapılmıştır. Bizans'ta da Hıristiyanlığın farklı bir mezhebine bağlı olan Doğu Hıristiyanlığının merkezî hükümet tarafından takibata uğraması hatta katliamlara maruz kalmalarının sebebi, gene din birliğinin bozulacağı, ayrılığı doğuracağı endişesi ve tehlikesi idi.

Aynı din mensupları tarafından dinin farklı yorumlanması ve yaşanmasının, ideoloji haline getirildiği görülmektedir. Bu farklılıklar,

bitmez tükenmez savaflara sebep olmuştur. Meselâ; aynı din mensuplarına karşı büyük kısımlara örnek olmak üzere Bizans tarihine bakmak yeterli olacaktır. Bizans imparatorları, din birliğini devletin bekası için tek çare olarak görüyorlardı. Aksinin imparatorluk için büyük tehdit oluşturduğunu biliyorlardı. Bizans imparatorları, *tek imparator, tek kilise ve tek devlet* anlayışını ikame etmek için önce Balkan halklarını, kendi tebaası olan fakat hâlâ Hristiyan olmayan Sırp, Bulgar, Peçenek ve Hırvatlar ile Rusları Hıristiyanlaştırdı, Kitab-ı Mukaddesi Slav dillerine tercüme ettirdiler. Öte yandan özellikle İstanbul Kilisesi ile akidevi anlamda anlaşamayan Antakya, Urfa, Kudüs ve İskenderiye kiliselerine karşı savaş açtı, 6 ve 7. yüzyıllarda binlerce insan katledildi.

Dinin farklı yorumlanmasının ideoloji haline getirilmesi –ki bunun sebebinin iktisadi olduğu belirtilmişti- İslam dünyasında da görülmektedir. İslam'ın ilk yıllarında, yani Dört Halife Devri'nde (hatta bu devrin de ilk yarısında) henüz mezhep ayrılıkları doğmadığı ve dinî telakkilerde bir *birlik* olduğu için büyük başarılar elde edilmiştir. Özellikle Hz. Ömer döneminde Suriye, Irak, Mısır, Türkistan ve kısmen de Anadolu fethedilmişti. Bu fetihler ileriki yıllarda daha da gelişerek 8. yüzyılın başlarında bütün Kuzey Afrika ve İspanya'ya kadar genişlemişti.

Bu dönemlerde İslam dünyası, dinî bakımdan belki de döneminin en buhranlı yıllarına girmiş bulunuyordu. Temelleri Cahiliye Dönemi'ne kadar inen Haşimî ve Ümeyyeoğulları arasındaki çekişmeler, bu dönemde *halifelik etrafında siyasallaşmış* ve İslam dünyası *iki kutuplu-iki halifeli* bir dünya haline gelmişti. Hatta Emevîler döneminde Mekke'de Abdullah bin Zübeyr de halifeliğini ilan ederek yaklaşık on yıl Mekke merkezli Hicaz'ın halifesi oldu. Öte yandan soyları Hz. Fatıma'ya dayandığından Fatımîler olarak bilinen bir güç de Mısır'da bağımsızlığını ve halifeliğini ilan etmişti. Üstelik Mısır Fatımîlerinin diğerlerinden farkı, Bâtını olmalarıydı. Bu da İslam dünyasını fikrî ve siyasi bakımdan tehdit eden önemli bir unsurdu. Aynı tarihlerde İspanya'daki Endülüs Emevîleri de kendi halifelerini ilan etmişlerdi. Böylece İslam dünyası siyasi bakımdan dört ana kitleye/halifelğe ayrılmış oldu. İdeolojik bakımdan da Ehl-i Sünnet-Şia-Batınilik gibi, her birisi diğerini küfürle itham edecek derecede ileri giden ayrılıklar, İslam dünyasını bir daha bir araya gelemeyecek şekilde ayırmıştır. Bu da İslam dünyasının zaafa uğramasına ve Bizans'ın karşı harekâtle başarılar elde etmesine vesile olduğu gibi, İslam dünyasında günümüze sirayet eden ayrılıkların tarihî zeminini oluşturmuştur.

Gerçekten de günümüzde İslam dünyası Sünnî-Şîî ideolojisine dayanan iki kutba ayrılmış durumdadır. Artık Sünnilik ve Şîilik, dinin farklı yorumlanmasının dışına çıkarak bir *ideoloji* haline gelmiştir. İdeolojilerin nihâî hedefi, kendi siyasi, iktisadi, dinî ve sosyo-ekonomik düzenini kurmaktır. O halde mezhep esasına dayanan ideoloji, siyasi bir boyut kazanmış, aynı din mensupları birer rakip hatta hasım haline gelmiştir. Zamanla felsefî, siyasi ve iktisadi esaslara dayanan ideolojiler hükmünü kaybedebilir, değişime uğrayabilir ama dinin hükümleri değişmeyeceğine göre, ideoloji haline getirilen ve siyasallaşan din daha uzun ömürlü olacaktır ve toplumsal hayatta da o kadar tesirli olacaktır. Görüldüğü gibi din, birlik ve ayrılığın en önemli unsurlarındandır. Bir devlette/toplumda dininin bütünlük halinde olması, o devlet ve toplumun devamlılığı için çok önemlidir. "Dinî bakımdan parçalanmış bir toplumun siyasi bakımdan da parçalanması mukadderdir." O hâlde geçmişte olduğu gibi, modern devletler de siyasi varlık ve birliklerinin bir esası olarak din-mezhep birliğine, buna bağlı olarak ortak bir kültürü geliştirmeye dikkat etmek zorundadırlar.

Bir toplumdaki dinî ayrılıkların derinleşmesi, o toplumu zaafa uğratar, din ve mezhep ölçüğünde bölünmesine vesile olabilir. Bu sözlerimizle, bir toplumda yaşayan bütün insanların aynı dine inanmaya mecbur edilmeleri gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Bir toplumda farklı dinî eğilimler, inanışlar mutlaka olacaktır. Bu, o toplumun zaafı değil, zenginliğidir. Ama her dinî eğilim mensupları, kendi inançları etrafında siyasallaşmaya gider, üstünlük iddiasında bulunurlarsa o zaman toplumsal zaaf ortaya çıkar. Dinî bakımdan bölünmüşlük de bir daha telafisi mümkün olmayan akıbetler doğurur. Çünkü dinde farklılaşma, kültürel farklılaşma, farklı bir hayat tarzı demektir.

O halde din, ideolojiye kurban edilemeyecek derecede muazzaz ve mukaddestir. Tanrı ile kul arasındaki derunî ilişkiyi sağlayan yüce bir duygu ve bir inanıştır. Dinin asıl amacı hususunda Toynbee şu özgün tespitte bulunur: "Bana göre tarihten öğrenebileceğimiz en değerli şey; Tanrının niteliği ve anlamı ile Tanrının insanla olan ilgisinin kavramıdır, bu kavram sezilmesi güç olduğu nispette kıymetlidir".

4. Tarihi Yorumlamada İdeolojik Yaklaşımlar

Tarih, insan ve cemiyet hayatının hafızası olmasının yanında, ortak şuurun, millî birliğin, ötekileştirmenin, siyasi, iktisadi ve sosyal hayatın en önemli zemini ve meşrulaştırma aracıdır. Bu itibarla günümüzde tarih hakkında keyfî değerlendirmelerin yapılmasından dolayı, farklı yorumlar ortaya çıkmakta ve bu da tabii olarak tarih etrafında *tarafklar* oluşmasına

sebeptir. Oysa tarihçi, olaylar arasında keyfi seçme (selection) yapma hakkına sahip değildir. Zaten tarihin övülmesi (medih) veya yerilmesinin (zemmedilmesinin) altında, tarihçinin olaylar arasında seçme yapması yatmaktadır. Tarihçi kafasındaki doğruları ispata yarayacak delilleri tarihte aramamalıdır. O zaman olaylar arasında seçim yapmak zorunda kalır ki, bu da objektif tarihçilik değildir. Tarihçi, olaylara taraf olmayan biri olarak geçmişin hem hâkimi hem de savcısıdır. Eksik belge ve delillerle hüküm veremeyen hâkim gibi, tarihçi de eksik, yanlı veya zihnindeki peşin hükümlerle karar veremez. Ama tarihin en temel ilkelerine dahi sadık kalınmadan yapılan değerlendirmeler, tarih etrafında *tarafklar* oluşturmaktadır,

Halbuki tarihte iyi-kötü, başarı-başarısızlık, fazilet-rezalet, evliya-eşkiya yan yanadır. Bunlar arasında tercih yapmak, birini alırken diğerini görmezlikten gelmek, tarihçilik adına kabul edilecek bir husus değildir. Bundan dolayıdır ki; tarihî bir konu, şahsiyet veya dönem üzerinde bir fikir birliğine varılamamakta ve tarih yeni ayrılıkların zemini haline getirilmektedir. Bunun en bariz misali, Osmanlı tarihi üzerinde ileri sürülen fikirlerde görülmektedir. Bir kısım tarihçiler Osmanlı Devleti'ni över ve yüceltirken, bir kısmı da yermekte ve aşağılamaktadır. Her ikisi de yanlıştır. Osmanlı düzeni, ne birincilerin iddia ettikleri gibi fazilet abidesi, ideal rejim, hatasız bir mekanizmadır, ne de ikincilerin iddia ettikleri gibi, zulme dayanan, kan döken, köylüyü, halkı ezen bir sistemdir. Osmanlı düzeni kendi şartları içinde başarıları, başarısızlıkları, iyi, doğru ve güzelliklerinin yanında, hata, kusur başarısızlık ve yanlılıkları da olan bir sistemdir. Hatta sadece Osmanlı Devleti'ne değil, bütün tarihimize bu gözle bakmak gerekmektedir. O halde tarihî olaylar arasında seçim yapılması doğru değildir. Tarihte/tarihî olay ve şahsiyetlerde seçim yapılması, tarihi ideolojilerin zemini yapar ki, bu da toplumsal huzursuzluklara ve ayrılıklara sebep olur.

Merhum İnalçık bu konuda şunları ifade etmektedir:

“Marksist veya Weberian sosyolojilerin formüle ettikleri modelleri Osmanlı tarihine tatbik etme çabaları, bu tarih araştırmalarına muhakkak ki yeni ilginç istikametler ve konular getirmiştir. Fakat öbür taraftan yapılan genellemeler bizi yanlış istikametlere de götürmektedir. Osmanlı tarihine ait sosyal ve ekonomik konular üzerinde şimdiye kadar esaslı araştırmalar yapılmadığı için bu genellemelerin çoğu, tarihî temelden yoksun hayalî teoriler olarak kalmaktadır. Öbür taraftan sosyolojik kavramlar ve genellemeler bize tarihî problemleri belli formüllerle çözdüğümüz hissini

vermektedir... Orijinal kaynakları incelemek için gerekli vasıta ve bilgilere hakkı ile sahip olmadan, Osmanlı tarihinin büyük problemlerini bir takım sosyolojik genellemelerle halledilmiş saymak, son dönemde bir moda haline gelmiştir. Bizim disiplinimiz, zamansız ve mekânsız genellemeler yapmak değil, zaman ve mekân içinde olayları incelemektir”.

Gene İnalçık; “Milliyetçi olabilirsiniz, birisi de sosyalist olabilir, komünist olabilir. Ama tarihçi kendi siyasi fikirlerini, inançlarını kesinlikle araştırmalarına karıştırmaması lazım... Gerçek tarihçi, her devrin kendine özgü şartlar içinde bir sosyal, siyasi felsefesi olması gerektiğini ortaya koymalıdır” ifadeleriyle, tarihî dönem, olay ve şahsiyetler üzerinde yapılan peşin, indî değerlendirmelerin tarih araştırmalarında yerinin olmadığına işaret etmektedir.

Hal böyleyken, Osmanlı tarihini Marksist ideoloji ile değerlendirerek, sınıf çatışmasının olduğu, feodal bir düzen içinde köylülerin ezildiği, Celali karışıklıklarının birer köylü isyanı olduğu, ekonomisinin de Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) olduğu gibi temelsiz iddia ve izahlar moda haline gelmişti. Marksist anlayışla olmasa da farklı bir ideoloji ile günümüzde özellikle Osmanlı-Cumhuriyet dönemleri ve tarihî şahsiyetleri, Birinci Dünya Savaşı, Sevr, Milli Mücadele ve Lozan, Cumhuriyet rejimi ve yakın dönemde her yerde görülmesi mümkün ve muhtemel olaylar üzerine tamamen ideolojik tartışmalar yapılmaktadır. Yeni bir rejim kurulurken, mutlaka eski rejimin kötülenmesi ve itibarsızlaştırılması gerekir gibi yanlış bir eğilim vardır. Bu da halkın tarih temelinde bölünmesine sebep olmaktadır. Osmanlılar-Cumhuriyetçiler, Abdülhamitçiler-Vahdettinciler-Atatürkçüler gibi hiçbir esasa dayanmayan ayrılık unsurları gündeme getirilmektedir. İşte bu yaklaşım tamamen *ideolojik* bir yaklaşım olup, giderek toplumda gerilimlere, karşılıklı nefrete ve nihayet çatışmalara sebep olabilir.

Tarih sadece bizde değil, bütün dünyada her ülkenin millî menfaatlerine ve ideolojisine uygun olarak istismar edilmektedir. Sovyetler Birliği döneminde her birisi Türklüğün bir şubesi olan Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan Türk devletleri, Marksist ideolojinin uyarlanması sonucu her birisine ayrı bir kimlik kazandırıldı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinden sonra Arap ülkelerine de çizilen sınırlara göre, aynı kültürün unsurları oldukları halde birer millet kimliği verildi.

Aynı hedef ve stratejiler günümüzde hâlâ devam etmektedir. Tarih, o kadar güçlü bir unsurdur ki, bir milletin varlığının temelidir. O halde

her milletin bir tarihe ihtiyacı vardır. Bunun için eğer bir millet yaratılmak isteniyorsa, her şeyden önce ona bir tarih vermek şarttır. Emperyalizmin hedefindeki bir ülkede ayrıştırılmak istenen kavme, bilimsel endişeler taşımaya gerek dahi duymadan, bir takım esatirden tarih inşa edilir. O kavme atalar aranır, biri olmazsa ispatı mümkün olmayan başka bir ölü kavim bulunur, rivayetlerle dolu bir tarih ortaya konur. İşte 19. yüzyılın sonlarından beri Türk dünyasının Batı şubelerinden bir kavim olan Kürtlere inşa edilen suni tarih budur. Tamamıyla emperyalist hedefler uğruna bölgemizin siyasi haritasının yeniden tanzimi çerçevesinde yapılan bu çalışmalar, tarihin tahrifi, ideolojiye kurban edilmesinden başka bir şey değildir.

Aynı şekilde Batı'nın sömürgeci ve emperyalist hedefleri, ideolojik tarih anlayışı ile meşrulaştırıldı. Üstün ırk nazariyesi, ideolojik tarih anlayışının bir sonucudur. Kültürler arası çatışma, medeniyetlerin çatışması, gene özellikle emperyalist ülkelerin millî menfaatleri doğrultusunda ileri sürdükleri tezlerdir. Gerçekten Batı, ideolojik temele dayandırdığı tarih anlayışı ile medeniyetler arası çatışmaları tahrik ve teşvik etmektedir. Bu bağlamda yukarıda değinildiği gibi, Ermeni Meselesi de ideolojik tarih anlayışının bir sonucudur. Tarihe mal olmuş bir olay, hedef ülke olan Türkiye'nin bölünmesi ve Büyük Ermenistan'ın kurulması amacıyla, emperyalist devletler tarafından kullanılan bir diplomasi aracıdır.

Batı'da yapılan araştırmaların büyük bir çoğunluğu ideolojiktir. Hatta bu çalışmalar, gene ideolojik ve emperyalist emellerine hizmet etmek üzere içinde arkeoloji, antropoloji, etnoloji, filoloji ve sosyoloji gibi diğer sosyal bilimlerin bulunduğu araştırma merkezleri/enstitülerinde yürütülmektedir. Tarihteki emperyalist ülkelerde onlarca Ermeni, Süryanî, Kürt, Alevi-Bektaşî, Şii, İsmailî, Yezidî, Keldanî, Asurî ve daha nice etnik ve dinî unsur adına kurulmuş merkez, enstitü, dernek, vakıf ve platform bulunmaktadır. Bu kuruluşların bütün dünyaya yayılan iş birlikçileri, basın-yayın organları, kendilerini besleyen ülkelerin millî menfaatlerine hizmet etmektedir. Görülüyor ki, artık tarih, bir bilim olmaktan çıkarılmış, emperyalizmin millî menfaatlerine hadim bir araç haline getirilmiştir. Söz konusu merkezlerde yapılan çalışmaların, bilimsel endişeler taşıdıkları ve tarihe hizmet ettikleri zannedilmemelidir. Tam tersine asıl maksat, adı geçen halkların bilimsel manada tanınması ve tanıtılması değil, emperyalizmin onları siyasi bir araç olarak istismarından ibarettir. Böylece tarih, asıl maksadından çok farklı bir mecraya sürüklenerek tanınmayacak bir hale getirilmiştir.

Görülüyor ki, tarihin ideolojik izahlarla ele alınması romantik tarzda kalmamakta, dâhilî ve haricî sonuçları olmaktadır. Dünyaya yeni bir düzen verilmesi, siyasi haritaların yeniden çizilmesi, Batılı emperyalist hâkimiyetinin tesisi ve devamlılığının sağlanması için tarihin tahrif edilmesi ve ideolojik manada yorumlanması gerekmektedir. Mesela; Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinden sonra İngiltere ve Fransa, Arap vilayetlerini aralarında paylaştılar ve 20. yüzyılın ortalarına kadar sürecek olan manda rejimlerini kurdular. Kuzey Afrika, Arabistan, Suriye ve Irak'ta kurdukları yeni düzenlerinin devamı için Osmanlı Devleti'nin bölgeyi sömürdükleri ve Arapları geri bıraktığı iddiaları yıllarca işlendi ve bu çarpık tarih anlayışı Arapların zihninde yer etti. Bu ideolojik tarih anlayışının tesirleri uzun yıllar ülkemizin Arap ülkeleriyle siyasi ve iktisadi ilişkilerinin gelişmesini engelledi. Bundan dolayı bu ülkelerle ilişkilerimiz hâlâ istenen seviyeye ulaşamamıştır. Gerçi bunda bizim de Orta Doğu ülkelerine karşı uzun süren soğuk bakış tarzımızın etkisi de vardır. Aslında aynı mahfiller tarafından ideolojik tarih anlayışı bize de telkin edilmiş, Arapların bizi arkadan vurdukları söylemi sürekli olarak canlı tutulmuştur. Bu yanlış tarih telâkkisinin tesirleri günümüzde halâ canlılığını korumakta ve elbette olumsuz etkilerini sürdürmektedir.

Sonuç

Bugün millî veya milletlerarası camiada yaşanan en büyük çıkmazın, tarihin ideolojik temellere dayalı olarak yorumlanması, istismar edilmesi ve diplomasi aracı olarak kullanılan bir bilim haline getirilmiş olmasıdır ki, bunun da temel sebebi, tarih usulüne bağlı kalınmamasıdır. Tarih usulü denince, akla tarihi kaynakların tasnifi, terkibi, onları kullanma usulleri, alıntı, dipnot, bibliyografya verme usulleri gelmektedir. Oysa bu konular tarih usulünün bir cüzünü teşkil etmekte olup, tarih usulünün esası değildir, tarih yazım usulünün teknik yönüdür. Tarih usulünün esası, tarihe bakış açısı, tarihi yorumlama, tarihin unsurlarının mahiyeti, onların tarihteki yeri hususunda takip edilmesi ve uyulması gereken kurallar bütünüdür. Asıl tarih usulü zihinde, tarihe bakışta başlar.

Tarihin en temel metodunun unsurlarını şu şekilde özetleyebiliriz: Her olayı dönemin siyasi, iktisadi ve sosyo-ekonomik şartları, dünya görüşü göz önüne alınarak incelemek ve değerlendirmek, mensubu olunan dinî, siyasi ve ideolojik anlayışla ve peşin hükümlerle tarihçilik yapmamak, kendi doğru ve değerlerini tarihte aramamak, kısacası tarihi meşrulaştırma aracı olarak kullanmamak, belge ve bilgiler arasında seçme (selection) yapmamak, tarihi bir bütün olarak kabul etmek, doğru belge ve bilgileri yerinde ve usulüne uygun olarak kullanmak, tarihî olay, dönem veya şahsiyetlere taraf olmamaktır.

Dikkat edilirse tarih üzerindeki en büyük tartışmalar, farklı anlayışlar, dolayısıyla da farklılaşmalar, bu unsurların şahsî ve keyfî olarak değerlendirilmelerinden kaynaklanmaktadır. Tarih üzerindeki farklı yaklaşımlar, buna bağlı olarak tarih temelindeki farklılaşmalar, tarih usulünün teknik yönünden çok zihnî ayrılıklardan kaynaklanmaktadır. Ortak bir tarih şuuruna ermek için tarihin unsurları ve bu unsurların tarihteki yeri ve önemi üzerinde asgarî bir müstereğe varmak şarttır. Aksi halde herkes, her grup, kendi tarih metodunu ve buna bağlı olarak tarih şuurunu, bu tarih şuuru etrafında kendi doğrularını, kendi kahramanlarını yaratır. Giderek tarih temeline dayanan taraflar oluşur, bu da elbette sosyal bünyeyi ve iç barışı tehdit eden bir unsur olarak gelişir. Nitekim günümüzde tarih etrafında müşahede edilen en önemli husus budur. Tarihî ideolojilerin tahakkümünden kurtarmanın yegâne yolu, tarih usulüne sadık kalmaktır.

Nihayet bütün bu söylenenlerin özetini, Atatürk 1931 yılında söylediği şu vecizesiyle dile getirmiştir: “Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanlığı şaşkırtacak bir mahiyet alır”. Gerçekten tarihin, yazarların yapanlara sadık kalmadıkları, buraya kadar anlatmaya çalıştığımız örneklerde olduğu gibi, değişmeyen hakikatin bugün insanlığı şaşkırtacak bir mahiyet aldığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.

Bailly, Auguste, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Haluk Şaman, Noktakitap Yayınları, İstanbul 2006.

Bloch, Marc, *Tarihin Savunusu Ya Da Tarihçilik Mesleği*, çev. M. Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985.

Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1990.

Carr, Edward Hallet, *Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul 1996.

Challaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul 1960.

Çelik, Mehmet, *Bizans Devletinin Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitle Katliamları (IV-VII. Yy.)*, Antakya 1994.

Delmas, Claude, *Avrupa Uygarlık Tarihi*, çev. Nihal Öno, Varlık Yayınları, İstanbul 1973.

Demircioğlu, Halil, *Roma Tarihi I*, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1987.

Durant, Ariel ve Will, *Tarih Üzerine*, çev. Hüseyin Zamantılı, İstanbul 1983.

Ferro, Marc, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi (13-20. yüzyıl)*, çev. Muna Cedden, İmge Yayınları, İstanbul 2002.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Öztürk, Mustafa, "Prof. Dr. Halil İncalcık'ın Tarih Felsefesi", Uludağ Üniversitesi-Türk Ocakları Bursa Şubesi, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri- Prof. Dr. Halil İncalcık 2*, ed. Yusuf Oğuzoğlu-Selçuk Kırılı, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yay. No. 6, Bursa 2016.

Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2014.

Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İstanbul 2001.

Toynbee, Arnold, "Tarih Konferansları I- Tarihin Anatomisi", çev. A.

Nimet Kurat, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi- *Tarih Araştırmaları Dergisi* I/1, 1963, s. 235-248.

Toynbee, Arnold, *Tarih Bilinci 2*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978.

Toynbee, Arnold, “Tarih Konferansları I- Tarihin Anatomisi”, (çev. A. Nimet Kurat), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi- *Tarih Araştırmaları Dergisi* I/1, 1963, s. 235-248

Toynbee, Arnold, *Tarih Bilinci 2*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978.

